

TERMÉS



A húsvéti ünnepkör a Középső Ipoly mentén

Kiszehajtás Ipolybalogon az 1950-es években

A húsvétot és a közvetlen előtte álló vagy vele szorosan összefüggő jeles napok legtöbbször a néprajzi szakirodalom a tavaszi ünnepkörbe sorolja. Ha az esztendő egyik legszínesebb és leggazdagabb ünnepnapjáról kívánunk szólni, feltétlen ki kell térnünk a nagybőjti napok tárgyalására, hisz ezeket tartalmilag elsősorban a húsvétra való készülődés tölti ki.

A *nagybőjt* hamvazószerdával veszi kezdetét, s a húsvét előtti föltámadásig tart. A csaknem két hónapig terjedő ünnepkört mindenekelőtt a keresztény tartalom tölti ki: a napokat a vidámabb hangulat visszafogottsága, a tilalmak szigorú rendje jellemezte s jellemzi részben ma is. Évtizedekkel ezelőtt vidékünkön, a Középső-Ipoly mentén az egész nagybőjti időszak alatt óvakodtak a húsételek és a zsíros éledelek fogyasztásától. Hamvazószerdán az addig használt fazekakat, lábasokat kimosták és félretették, hogy ne is főzhessenek azokban. Olyan edényeket vettek elő, melyekben eddig csak tejet tároltak. Tilos volt ez idő tájt a mulatozás meg a táncolás is. Elterjedt az a *hiedelem*, hogy ha nagybőjtben táncolnak, akkor majd lehullanak a fákról a virágok, s nem lesz bő gyümölcstermés. Még lakodalmakat se tartottak húsvét előtt.

A századforduló táján *negyvenöltek*, azaz negyven napig böjtöt tartottak. Naponta csak egyszer étkeztek: általában krumplit, vajas, olajos vagy tejes tésztát, savanyúkáposzta-levest, főtt vagy aszalt gyümölcsöt fogyasztottak. Ipolybalogon a második világháború végéig a gazdaasszonyok a helyben készült tökmagolajjal főzték a böjti ételeket.

A szigorú böjtölés később már csak a szerdai, a pénteki és a szombati napokra korlátozódott. Húst ilyenkor végképp nem ettek, sőt pénteken még zsírral sem főztek. Nagybőjtben a férfiak is tartózkodóbbak voltak. Legtöbbször nem fogyasztott alkoholos italt, sőt némelyek még a cigarettázást is abbahagyták.

A húsvétra való készülődések során a katolikus falvakban nagy gondot fordítottak a lelki előkészületekre is. Az *olvasás asszonyok* hamvazószerdától naponta mondták a fájdalmas rózsafüzért, pénteki napokon pedig keresztúti ájtatosságokat végeztek.

A zajos mulatozások tilalma a fiatalokra is vonatkozott. Gyermekjátékokra is csak ritkán kerülhetett sor. Csak a virágvasárnapi *kiszehajtás* és a *hidasjáték* volt megengedett. Ipolyvárból a *mancozás* volt a lányok és a legények tipikus nagyböjti játéka. Ezt mancozóbottal és manccsal játszották. Az utóbbi egy teniszlabda nagyságú, fából faragott golyó volt. A cifra mancozóbotokat a lányok a legényektől kapták, amolyan szerelmi ajándék volt ez.

A böjti ünnepekör jelesebb napja *feketevasárnap*, a húsvét előtti második, a nagyböjt ötödik vasárnapja. Az asszonyok és a lányok ilyenkor feketébe öltöztek s úgy mentek a templomba, ahol a szobrokat és a kereszteteket is fekete anyaggal vonták be. A gazdálkodók számára is jelentős időpont volt a feketehét, ilyenkor vetették ugyanis a *mákot*, hogy az ne legyen *ragyás*.

Nagyhét utolsó napjaira a keresztény liturgia nyomta rá bélyegét, ugyanakkor számos babona, mágius cselekedet is fűződött hozzájuk. *Nagycsütörtök* délelőttjén elnémultak a harangok, melyek aztán a föltámadásig meg sem szólalhattak. Helyettük fakereplőt használtak, ezzel jelezték a templomi ájtatosságok kezdetét. Kelenyén voltak, akik az utolsó nagycsütörtöki harangszókor a patakhöz siettek, hogy ott jól megmosakodjanak. A csütörtöki tisztálkodás az egész Ipoly mentén elterjedt. Gyűjtésünkből azonban tudjuk, hogy ennek időpontja nem volt egységes. Gyerken a lányok már napkelte előtt elmentek az Ipolyra mosakodni, hogy egész évben *frissek legyenek*. Másutt csak a *keresztjárás* után került erre sor. A keresztjárás sötétedés után kezdődött. Ilyenkor a faluban s a falu határában található valamennyi keresztet felkeresték, hogy azoknál elvégezzék szokásos szertartásukat. Évtizedekkel ezelőtt a keresztjárást követően a hívek a templomban gyülekeztek, ahol reggelig *virrasztottak*.

Nagypénteken tilos volt mindennemű mezőgazdasági munka. Szigorú rendje volt az étkezésnek is. A hívő ember csak délben vehetett magához eledelt. A legtöbb helyen ilyenkor *gubát*, *túrós lepényt* és *dedellét* fogyasztottak. Régebben az is előfordult, hogy ezen a napon semmit se ettek. Sőt volt, ahol *csütörtök délutántól szombat délig* nem fogyasztottak eledelt a böjtölők.

Századunk elején Palócföldön még elevenül élt a *nagypénteki tisztálkodás* néhány szokása. A szécsénkeiek például hajnalban jártak vízért a patakra, s reggel abban mosakodtak, hogy ne fájjon a szemük. A középtúri lányok kora reggel siettek a patakhöz, ott megmosakodtak, hogy szépek legyenek. Szalatnyán nagypéntek reggelén a család legidősebb tagja hozta a vizet, amelyben otthon mindenki megmosakodott. Gyerken az állatokat is megszentálták az Ipolyban, hogy a gonosz szellem kerülje azokat. Egy-két *időjósítás* is fűződött ehhez a naphoz. A palástiak szerint a nagypénteki eső az elkövetkező szárazság jele volt. Ha e nap előtt megszólaltak a békák, Kelenyén a korai tavaszra jósoltak.

Nagyszombaton, a föltámadási mise előtt került sor a tűz és a víz szentelésére. A szenteltvizet betegségek ellen tartották hatásosnak. Gyerken a szőlőket is *megszentíték* ezzel. A szertartást a föltámadást szimbolizáló körmenet követte. Végül megszólaltak a harangok, és utána már lehetett húst és zsíros ételeket is fogyasztani.

Húsvétvasárnap Krisztus mitikus feltámadásának a napja. Eredete azonban ennél jóval korábbra tehető, hagyományai pedig ősi rituális motívumok is felfedezhetők. A változó ünnep időpontja a tavaszi napéjegyenlőséget (március 21.) követő első holdtölte utáni vasárnap.

A századforduló első évtizedeiben még előfordult, hogy némely családok *délig böjtöltek* ezen a napon, s csak délben ettek a szentelt ételekből. A templomban általában sonkát, kolbászt, tojást, sőt kalácsot és bort *szenteltettek*. Manga János említi, hogy a palócok valamikor a húsvéti ebédkor kettévágtak egy-egy megszentelt tojást, s ezt – mint karácsony böjtién az almát – ketten fogyasztották el, hogy ha valaha eltévednének, emlékezzenek arra, akivel a húsvéti tojást elfogyasztották, s akkor megtalálják a helyes utat.

Húsvéthétfő elsősorban a locsolásról nevezetes. Ez tulajdonképpen a rituális megtisztulás jelképes emléke. A locsolórást az Ipoly mentén *öntözködésnek* nevezik, s még napjainkban is népszerű és gyakorolt szokás. A gyermekek versmondás közben, szagos vízzel történő locsolása azonban – ami napjainkig hagyományozódott – már újabb keletű s inkább csak adománykérő jellegű.

Régebben a húsvéti *öntözködés* szervezeten történt. Ipolynagyfalun a legények a hétfői falujárást is *koledálással* kezdték. Minden olyan házhoz elmentek, ahol lány vagy menyecske volt. Már várták is őket, s az ablakon adták ki nekik a kolbászt, a szalonnát, meg a tojást.

Amikor az egész falut bejárták, az egyik legény házánál nagy reggelit csináltak, utána pedig mentek öntözkönni.

Pereszlényben a legények kora reggel összegyülekeztek egy pajtában, onnan indultak kannákkal, harmonikaszó kíséretében öntözködni. Minden *nagylányos* házhoz bementek. A lányok először elbújtak, ám a gazdasszony kénytelen volt megmutatni rejtekhelyüket. Aztán a kúthoz vezették, és egy vödör vízzel jól leöntötték őket. Ha a lánynak kiszemelt udvarlója volt, az egy kis időre lemaradt a többitől, szeretője egy szép virágot tűzött a mellére.

A fiatalabb fiúgyermekek húsvéti locsolását versmondás előzte meg. Ez még napjainkban is így van. A locsolóversek újabban felkutatott szövegei csaknem az egész nyelvterületen ismertek, s csupán kisebb eltérések figyelhetők meg. Néhányat bemutatunk itt illusztrálásként:

*Tündérek kútjából
Szagos vizet hoztam,
Van egy kislány a háznál,
Meglocsolom mostan.
Fáradozásomért
Egyedül azt kérem,
Tulipiros tojás
Legyen az én bérem. (Kóvár)*

*Kerek erdőn jártam,
Kék ibolyát láttam,
Bárány húzta rengő kocsim,
Mindjárt ide szálltam.
Nesze hát rózsavíz,
Gyöngyöm, gyöngyvirágom,
Hol a tojás, piros tojás,
Tarisznyámba várom. (Kelenye)*

A lányok húsvéthétfő délután a legények locsolkodását *tojással* viszonyították. Ezt vagy személyesen vitték el a legénynek, vagy elküldték valakivel. A tojást a húsvéthétfőt megelőző napokban festették. A *hímzés* és a *karcolással való díszítés* egyaránt ismert volt. A geometrikus mintákat és a virágmotívumokat némely helyen gyertyaviasszal rajzolták meg, majd a tojást festéklébe áztatták. A piros alapúra festett húsvéti tojást máshol karcolással díszítették.

A hímes tojást mint a termékenység jelképes emlékét a pereszlényi lányok kivarrott zsebkendőben vitték a legénynek. A szécsénkei lányok annak a legénynek, akit *kiszemőttek* maguknak, több tojást – húszat is – adtak. Hídvégen általában nyolc-tízet kapott egy legény, de a *szeretőjének* itt is többet adott a leány. Ipolybalogon a hétfőn hordott tojást *öntözködőtojásnak* nevezték. Minden legénynek egy-egy járt belőle. Csupán a lány *kedvese* volt kivétel, ő általában négyet kapott. Tesmagon nagybőjtben varrták a lányok a *tojáshordó zsebkendőt*. Négy csücskét szépen kidíszítették, tearózsát, szegfűcsokrot varrtak rá. A húsvéti tojáshordás már a múlté. Manapság a lányok nem visznek a legénynek hímes tojást, csak a fiatalabb öntözködők kapnak egyet-egyét a kölnivízzel való locsolkodás után.

A húsvét előtti *virágvasárnap* tárgyalását szándékosan hagytam utoljára. Szokásai a legtovább éltek vidékünkön. Közülük a *kiszehajtás* pedig tipikus palócföldi dramatikus népszokás volt.

A jeles napot egyébként a legrégebbi időben a római egyház *pálmavasárnapnak* nevezte. Ilyenkor került sor ugyanis a *pálmaszentelésre*, amit Jézus jeruzsálemi bevonulásának emlékére rendeltek el. Azokban az országokban, melyekben ez a növény nem volt honos, barkát szenteltek ilyenkor. A *barka szentelése* a virágvasárnap körmenet előtt történt. A hívek mindegyikénél egy-egy szál barka volt, amit a pap megáldott és megszentelt. Néhol a szentelt barkát az ekére tették, hogy azon az „Isten áldása legyen”.

A megszentelt tárgynak a nép vidékünkön nagy varázserőt tulajdonított. Jöslásra, bajelhárításra egyaránt felhasználták, de védekezett vele villámlás és jégeső, valamint betegségek ellen is. Ipolybalogon a templomból hazavitt barkát nem tették a szobába, mert akkor „ott sok légy lett volna”. Az itteniék lesöpörték vele a lépcsőket, hogy a „békák nyáron ne menjenek be a házba”. Tesmagon azért nem vihették be a barkát a házba, mert akkor „nem keltek volna ki a libák”. A szentelt tárgyat a padlásfeljáróhoz tették, hogy ne csapjon bele a házba a villám. A szécsénkeiek meg azért tiltották meg a barka házbevételét, hogy a kislibál be ne fulladjanak a tojásba. Gyerken a szentelt barkát a temetőbe vitték, s az ismerősök „sírjára szúrták”. A fűzfa ágát Ipolykeszin és Szécsénkén *jöslásra* is felhasználták. Így mondogatták: „ahány bimbója vót a barkának, annyi kislibának kötött lenni”.

A *kiszehajtás* szokása a szomszédos népek közül elsősorban a szlovákoknál, a morváknál, a cseheknél és a lengyeleknél terjedt el. De elevenül élt egykor a magyar nyelvterület egész északi részén: Hont, Nógrád, Pest és Heves megye némely községében is.

8 Manga János a *kisze* szó eredetével kapcsolatban megjegyzi, hogy a *kice* jelentése Menyhén, a Zobor alján az eresszel, illetve a zsupkévével egyenlő. A menyheiek ugyanis virágvasárnap a *zsupkévét* öltöztették fel, majd a dramatikus játék végén ennek szalmájából húztak egy csomót. Ezt dobálták a vízbe, s akié elúszott, a jóslás szerint az abban az évben férjhez ment. A néprajzkutatók másik feltételezése szerint a fölöltöztetett szalmabábú a *kisze nevű böjti eledeltől kapta a nevét*. Deménben, Hont megyében *kisze* volt a savanyított korpából készült leves neve is.

Manga János foglalkozott a kiszehajtás eredetével is. Ő úgy vélte, hogy a kiszehajtás „egy általános európai évkézdő szokás tárgyi alakja, amely olyasvalamit vett át a szomszédos szláv törzsektől, ami eredetileg uraltáji, mégpedig török forrásból került hozzájuk”. Egy másik helyen ugyanakkor azt hangsúlyozta, hogy a kiszehajtás szokásának elemzésekor a szlovák Morena hagyományaiából kell kiindulnunk, már csak azért is, mivel ez a szokás a magyarok körében szlovák közvetítéssel honosodott meg. „Az a tény – írja Manga –, hogy a magyar szokásokból hiányzik mind a tél szimbolikus kizavarása, mind a halál képzelet, arra utal, hogy a magyarok mint a palóc etnikum tagjai a szokást a szlovákoktól már a keresztényesült formában vették át”. A halál mint olyan, a magyar hiedelmekben csak az állattartással hozható összefüggésbe. A palócok ugyanis azt tartják, hogy a kiszével a dögöt is kiviszik a faluból, pontosabban az állatokat mentik meg a pusztulástól.

Hogy a palóc kiszehajtási szokásokból hiányozna a tél szimbolikus kizavarása, nem egészen helytálló. Ezt már maga Manga is megcáfolta az egyik szlovenszkoói magyar lapban publikált cikkében. Itt olyan dalszöveget is közzétett, melyet a *kisze* elégetésekor énekeltek. Így hangzik:

*Ég a kisze lánggal ég,
Bodor füstje felszáll,
Tavaszdodik, kék az ég,
Meleg a napsugár.
Mire füstje eloszlik,
A hideg köd szétfoszlik,
Égész tavaszdodik.*

A dramatikus játék *énekszövegei* egyébként a *kisze* kiviteléről és a *sódar*, azaz a hűsvéti sonka behívásáról szólnak. A színjátékszerű szokásnak tehát több célja volt. Többek közt az, hogy a bábuval együtt kivigyék a faluból a dögöt, a betegséget; a kiszehajtó lányok mielőbb férjhez menjenek stb. S hogy a szokás ezenkívül szorosan összefüggött a tavaszvárással: a tél utáni megújulás örömét is kifejezte, az ember és a természet szoros kapcsolatát példázta, azt *Ipolyi Arnold* ide vonatkozó fejtegetésével is bizonyíthatjuk: „A jelentés világos: a *kisze* nevű báb jelentené itt a telet, melynek kivitelét örömujjongva kíséri a fiatalság...”

Bakó Ferenc egyik tanulmányának sorai azt igazolják, hogy a kiszehajtásnak mégiscsak volt valami köze a halálhoz, illetve összefüggésbe hozható az egyik hiedelemkörre a másikéval: „a kiszehajtás csak akkor esedékes, ha a böjt 40 napja alatt nem halt meg asszony a faluban. A halott ugyanis már kivitte magával a tél rontó szellemét.”

Vidékünkön a kiszehajtás az egyik legtovább élő népszokás volt. Az Ipoly mente néhány községében még az 1960-as évek elején is „hajtottak” kiszét. Mielőtt ennek részleteiről szólnánk, lássuk, mit ír a szokásról földünk, *Ipolyi Arnold*: „Virágvasárnap a falu fiatalsága egy bábót hoz elő szalma- és rongydarabokból alakítva, máshol csupán szalmazsupot egy dorongon, melyet ujjongás és ének közt visz ki a falu határára, hol a szomszéd helység határára kivettetik, azon jelentéssel, hogy határukat a jégeső el ne verje az évben...”

A kiszehajtás céljai s a hozzá fűződő hiedelmek a Középső-Ipoly mente legtöbb falujában azonosak voltak. A bábu *formai jegyei* – ruházata, öltöztetésének módja – ugyancsak megegyeztek. A szokás tulajdonképpeni mozzanatai (*játékszini formái*) azonban már némi különbözőséget mutatnak. Ugyanez vonatkozik a dallamanyagra is.

3 Nagyszalomiján a legfiatalabb menyecske ruháját adták a kiszére. Pereszlényben a fölvégen gyülekeztek a lányok valamelyik gazda udvarán. A lányokat az idősebb asszonyok elküldték a falu új menyecskéihez ruhaért. Ipolynagyfalun a kiszét minden évben a falu más-más szérűjén öltöztették. Ipolyhidvégen a bírót is bevonták az előkészületekbe: tőle kérték a karót és a törülközőt a kiszéhez. A kiszét valamennyi helyen menyecskének öltöztették: *szoknyát, előszoknyát, kötényt, ördögglakatos kendőt, fodros inget, pruszlikot adtak rá*.

Legtöbb helyen virágvasárnap délután, litánia után hajtották a kiszét. Ám Lajtha László 1913-as közléseiből tudjuk, hogy Ipolybalog községben már a virágvasárnap előtti szombaton felöltöztették a kiszét, s még a másnap délelőtti istentisztelet előtt kihajtották.

A lányok általában felváltva – kettesével – vitték a kiszebábut végig a falun. Ipolykeszin „olyan férhadók” vették fel először a bábut. A falubeliek – a lányokon kívül – passzív résztvevői voltak a játéknak. Kiálltak az udvarok kapuiba, onnét szemlélték a menetet.

Az Ipoly menti kiszejárás zenei anyagával nálunk Ág Tibor foglalkozott behatóbban. A színjátékszerű szokáskor énekelte *dalokról* megállapította, hogy ezek „túlnyomórészt gyermekdalszerű, ütempáros dallamok, melyek legtöbb esetben alkalomhoz nem kötött kapus- vagy hidasjátékkal kapcsolódtak.” Százdron a bábú vízbe dobása után a kiszehajtók hazafelé „újházaztak”. Az énekes játék szövege így hangzott:

*Új ház, fényes ház, borsos kapitánka,
Megyek bátor jó vitéz, megyek hidon által.*

Ilyenkor a két lány kaput nyitott, s a többiek azon bújtak át. Ipolybalogon is hidasjátékkal fejezték be a kiszehajtást. A lányok párosával felsorakoztak, s az első pár a Haja gyöngyöm kezdetű dalt énekelte:

*Mért küldött az úrasszony,
haja gyöngyöm, haja.
Nekünk hidat csinálni,
haja gyöngyöm, haja.
Minek nektek az a hid,
haja gyöngyöm, haja.
Nekünk azon átjárni,
haja gyöngyöm, haja.*

Mikor a két lány ezt elénekelte, a Nyisd meg asszony... kezdetű dalocskával folytatta az éneket, a többiek pedig átszaladtak a „kapun”. Amelyik pár első lett, az ismét feltartotta a kezét. Ezt addig csinálták, amíg föl nem érték a faluba. Az utóbb említett dalocska szövege így hangzott:

*Nyisd meg, asszony,
kapudat, kapudat,
hagy kerüljem
váradat, váradat.
Szita, szita, péntek,
szerelemcsütörtök,
dob szerda.*

Manga János munkájából (Ünnepi szokások a Nyitra megyei Menyhén) értesülünk arról, hogy amikor a *szécsénkeiek* a kiszével a keresztúthoz értek, arccal az út négy irányára fordították azt. Majd levetköztették, a szalmát pedig elégették. A kiszé fejéről levett „féketőt” a jelen lévő kislányok valamelyikére adták. Aztán két nagyobb lány kézenfogva vezette őt a faluba. Közben a kiszénóta ismert dallamára az alábbi szöveget énekeltek:

*Kis menyecske, hol az urad, aki sosem volt?
Bekötötte a fejedet, azt mondta, hogy meghót.
Sej, Rozi, odavagy, Koncz Gyurinak rabja vagy.*

Manga szerint a szokás itt kapcsolatot mutat a pünkösdi királyné-járással.

A kiszé vízbe dobása után a tesmagi lányok is bújócskáltak. Egymást kézenfogva hosszú sort alkottak; a Nyisd meg, asszony, kapudat... kezdetű dalocskával s a hidasjátékkal jöttek vissza a faluba. A tesmagi kapusjáték szövege a következő:

*Nyisd meg, asszony, kapudat,
hadd kerüljem váradat.
Jaj, de soká nyitod ki,
majd meghalok ideki.*

Ág Tibor említi az Ipoly mente népzenejéről szóló tanulmányában, hogy Tesmagon, az ütempáros kiszé-dallamokon kívül strófikus szerkezetű dallammal kísérték a kiszehajtást. Az 1977-ben lejegyzett dal szövege a következő:

*Haj ki, kiske, kiszőce,
Haj be, sódar, gömböce.
Haj ki, kiske, kiszőce,
Haj be, sódar, gömböce.*

*Varga Mária otthon ül,
A kiszére pentőt sző.
Ha megszővi, megvarrja,
A kiszére ráadja.*

Szöveg és dallam tekintetében is különbözik az előbbtől a pereszlenyiek kisenótája:

*Haj ki, kiske, haj ki,
Győjj be, sóder, győjj be.
Félre volt az egy csizmája,
Varrd meg, suszter, varrd meg!*

*Az a híres Csomó Mária,
Olyan híres asszony,
Ruhát kértünk a kiszére,
Mindjárt kész volt adni.*

*Az a híres Balla Örzsi,
Olyan híres asszony,
Ruhát kértünk a kiszére,
Nem volt embersége.*

*Haj ki, kiske, haj ki,
Győjj be, sóder, győjj be.*

*Haj ki, kiske, haj ki,
Győjj be, sóder, győjj be.*

*Kovács Margit otthon ül,
A kiszére pentőt sző,
Ha megszővi, megvarrja,
A kiszére ráadja.*

*Haj ki, kiske, haj ki,
Győjj be, sóder, győjj be.*

Sorolhatnánk a virágvasárnapi énekek szöveg- és dallamanyagát tovább is. Mert más volt ez például Kelenyén és Ipolyfödemesen is, bár a két falu szomszédos egymással. A szülőfalumban, Kelenyén énekelt dal szövege gyermekkoromban így hangzott:

*Haj ki, kiske, kiszőce,
Dumbi sógor, gömböke.
Takács Rozi ládája,
Üressen van bezárva.
Ha üressen nem vóna,
A kiszére adott vóna.*

Már az általam lejegyzettől is különbözik az a szöveg, amelyet Manga János tett közzé 1943-ban, A magyar nép művészete című tanulmányában. Lássuk most ennek sorait:

*Haj ki, kiske, kiséce,
Győjj be sódar, gömböke.
Vigan várjuk Szent Györgyöt,
Énekszóval pünkösödöt.*

*Kelenyei lányok,
Piros tulipányok,
Födemesi lányok,
Fekete cigányok.*

A dalok szövegét érdemes alaposabban is szemügyre vennünk. Ezekből ugyanis következtetni tudunk arra, miért is hajtották tulajdonképpen a kisézt, milyen hiedelmek fűződtek ehhez a szokáshoz stb. Nézzük az ipolyfödemesi lányok énekének néhány sorát, amely részben megegyezett a kelenyiek szövegével:

*Haj ki, kiske, kiszőce,
Gyű be, sódor, gömböce,
Vigan várjuk Szent Györgyöt,
Énekszóval pünkösödöt.*

Azt már tudjuk, hogy a *sódar* és a *gömböc* hívása, illetve énekbeli emlegetése a böjti napok végére utal. Az előző szövegekben azt is megfigyelhettük, hogy a sonka népies alakváltozata többféleképp is előfordul, például: *sódar*, *sódor*, *sóder*. Sőt, az ipolykesztek *sódar* helyett *sógort* mondanak: *Gyűjj be, sógor, gömböce*. A kelenyiek meg így énekeltek: *Dumbi, sógor gönböke*.

Az utóbbi két helyen a kiszehajtás a legtovább élő népszokások közé tartozott, s elképzelhető, hogy a sódar ilyen alakváltozatai csak az adatközlők rossz szövegértelmezésének, a szó mai funkcióátvesztésének következményei. A „sódar-sógor” változattal kapcsolatban a kelenyeiek két, különböző időben lejegyzett szövege is emellett szól. A Manga által közölt régebbi énekben találkozhatunk ugyanis a „sódar” szóval, míg az általam gyűjtött énekben már a „sógor” fordul elő.

Oda kell figyelniük a „gömböce” szóra, illetve annak alakváltozataira is. Tudjuk, hogy a gömböce a disznósajt megnevezésének népies változata. De jelentheti ez a vizes hurka módjára töltött, lében főtt étel is. Am a mi szövegeinkben a „gömböc, gömböce” szó helyett gyakran találkozhatunk a „gömböke”-vel is, ami egészen más, tésztaból kelesztett tésztaféleséget jelent. Hogy ez hogyan és mikor került a kiszénekek szövegébe, pontosan nem tudjuk.

A földemesiek a „gömböc” szó jelentését gyűjtésünkkor már nem ismerték, előfordulásának okára sem tudtak magyarázatot adni. Mikor Ipolyhidvégen egyik adatközlőmnél a „gömböke” szóra, illetve előfordulásának okára rákérdeztem, csak annyit mondott, hogy valamikor náluk nagy szegénység volt, s akkor a kisbíró gömbökét osztogatott az arra rászorulóknak. Nem tudom összefüggésbe hozható-e ez azzal, hogy az itteniek a sonkával együtt talán ezért hívták volna be a gömbökét is énekükben. Mindenesetre Tesmagon is azzal próbálták a „gömböke” szövegbeli előfordulását magyarázni, hogy valamikor náluk virágvasárnap „az egész falu gombocót főzött”. Igaz, ez nem azonos a gömbökével, de ahhoz hasonló étel. Előfordul a „gömböke” az ipolykeszi ének egyik szövegváltozatában is; *Haj ki, kiszé, kiszé, / túró, mákos gömböke*. Kétségtelen, hogy itt a gőzön főtt tészta kell gondolnunk. Am az is nyilvánvaló, hogy az ipolykesziek énekükben ezt nem behívják, hanem – a kiszével együtt – épp kiviszik, kihajtják. Megemlíthetjük még a balogiak „gömbökével” kapcsolatos hiedelmét is. Itt többek közt azért kellett virágvasárnap gömbökét főzni, hogy „a kendernek nagy gubója legyen”.

De térjünk vissza az említett szövegek néhány sorához. Ipolyföldemesen többek közt ezt is énekeltek: *Vigan várjuk Szent Györgyöt, / Énekszóval pünkösödöt*. Ipolykeszin pedig: *Alig várjuk Szent Györgyöt, / De még jobban pünkösödöt*. Ezek tehát nyilvánvalóan a tavaszvárás örömét, a vidámabb napok óhajátását fejezték ki.

A kiszéivés közben s az utána énekelte dalok szövegeiből természetesen még sok másra következtethetünk. Amikor például az ipolyfalusiak a kiszét bedobták az Ipolyba, így énekeltek: *Haj, ki kiszé, kiszé, / A másik határba, / Gyűj be, sódarka, / A mi kis kamaránkba. / Kivittük a betegséget, / Behoztuk az egésséget*. Nyilván Ipolynagyfalun is olyan céllal hajtották a kiszét, hogy a falut megmentsék a dögvészről, a jégesőtől s mindennemű betegségtől. A dögvészt egyébként mindenütt szívesen hajtották a másik faluba, akárcsak a jégesőt a szomszédok határába. Azért dobták a kiszét is a folyóba, vagy azért égették azt el a szomszéd határban.

Ipolyi Arnold Mythológiájából értesülünk arról, hogy a fenti okok miatt a szomszédos falvak lakói közt nagyobb összetűzésekre is sor került hajdanán. A jégesőt vagy a dögvészt a másik határ birtokosai is „távoztatni” akarták sajátjukból, ezért „botokkal felfegyverkezve várták a jövöket, visszavetve a kiszébábot, amit gondolhatólag szóváltás, veszekedés, verekedés követett, többnyire azonban verekedésüket és bosszújukat mindnyájan egyaránt a határra dobott bábnak verésében és szétszaggatásában töltik ki” – olvashatjuk a szóban forgó műben.

A kiszét még néhány évtizeddel ezelőtt is a szomszéd falu határába vitték, vagy odaküldték, bár az Ipolyi által említett összetűzésekre már nem került sor. Pereszlényben, amikor a levetkőztetett szalmabábut a karóval együtt a patakba dobták, ezt kiabálták: *Vidd, kiszé, a dögöt, vidd ki a falubó*. A földemesiek is azért vitték a kiszét a szomszéd község határáig, hogy a falujukat megmentsék a kolerától és az állatbetegségektől. Hasonló céllal dobták a bábut Szécsénkén is a folyóba. Úgy gondolták, a víz elviszi a dögöt, s így „nem fog pusztónyi a baromfi, meg a disznók se dögönek maj”. A gyerekek itt kövel dobálták a kiszét, hogy az fulladjon be.

A hiedelem szerint, ha menet közben a kiszét véletlenül megfordították, a dög „irgalmatlanul visszagyütt” a faluba. Ugyanez „megeshetett”, ha a folyóba dobott bábu véletlenül megfordult a vízben.

Kiszéivés közben a lányok minden faluban kiénekeltek egymást. Gyűjtéseim során a kiéneklés alábbi változatait jegyeztem le:

1. Ha a menet annak a lánynak a házához ért, aki semmilyen ruhát nem adott a kiszére, a lányok így énekeltek: *Cseri Örsinek nincs ruhájja. / Üres a ládájja. / vagy: Takács Rozi*

ládája / Uressen van bezárva. / Ha üressen nem vóna, / A kiszére adott vóna.; vagy: *Czibulya Áginak nincs ruhájja, / Nincs is tele a ládájja;* vagy: *Az a híres Balla Örzi / Olyan híres asszony, / Ruhát kértünk a kiszére, / Nem volt embersége.*

2. Ha valaki adott valamilyen ruhát a kiszére, annak a háza előtt ezt énekelték: *Urbán Margitnak van ruhájja, / Tele is van a ládájja;* vagy: *Az a híres Csomó Mári / Ollyan híres asszony, / Ruhát kértünk a kiszére, / Mindgyárt kész volt adni.*

3. Az is előfordult, hogy a faluból valamelyik lány – főleg az idősebb – nem ment kiszét hajtani. Az ilyen ház előtt énekelték az alábbi dalt: *Kovács Kati otthon ül, / A kiszének pentőt sző. / Ha megszövi, megvarrja, / A kiszére ráadja.*

4. Kiénekelték azt a lányt is, akinek már volt vőlegénye, s azért nem ment kiszét hajtani. Ennek a dalnak a szövege így hangzott: *Bugyi Erzsinek tele a ládájja, / A kiszére, a kiszére / Nincs neki ruhájja. / Sej, Erzsi, odavagy, / A Benyus Józsi rabja vagy.*

5. Kiénekelték a kiszehajtók magukat, meg a szomszédos falusi lányokat is. Hiúságukat, tetszeni vágyásukat fejezték ki az alábbi dalocska sorai: *Kelenyei lányok, / Piros tulipánok, / Födémesi lányok, / Földi boszorkányok.* Férjhez menetelükre, szépségükre is gondolhattak a lányok virágvasárnap. A jóslás szerint Pereszlényben az a lány, aki elsőnek vette fel a kiszét, biztosan férjhez ment az év folyamán. Az, hogy a kiszét menyecskének öltöztették, s a rá való legszebb ruhát az új menyecskétől kérték, szintén a férjhez menés óhajával hozható összefüggésbe.

Valószínű, hogy a kelenyeiek is szépségüket, tisztaságukat és ügyességüket akarták biztosítani akkor, amikor a meggyújtott kiszé lángjait sorra átugrották. A szépséget szolgáló mágikus szokások más falvakban is megvoltak. Balogon és Nagycsalomján a ruháitól megfosztott bábút a folyóba dobták, s ezt követően a lányok gyorsan megmosakodtak, hogy szépek és frissek legyenek. Pereszlényben, mikor a víz már jó messzire vitte a patakba dobott bábút, az összes lány mosakodni kezdett. Azért tették ezt, hogy ne legyenek szepölősek.

A kiszéjhajtás szokásaiból tehát arra következtethetünk, hogy ez a dramatikus játék igen fontos szerepet töltött be a falusiak, elsősorban pedig az eladósorban lévő lányok életében.

Csáky Károly

Az újszülöttel kapcsolatos szokások és hiedelmek Makón

Az újszülött és gondozása

Az 1950-es évekig Makón is háznál történt a szülés, amit a bába vezetett le. A múlt század vége óta csak okleveles bábák dolgoztak a városban, oklevelüket az 1884-ben létesített szegedi Bábaképző Intézetben szerezték.

Az újszülött világrajöttékor a bába megvizsgálta, hogy egészséges-e a csecsemő. Egészségére a sírásából, mozgásából következtettek, valamint egyértelmű bizonyíték volt az is, hogy a baba rendesen szopott és aludt.

A makóiak szerint az a szép újszülött, amelyik nem vörös, hanem halvány az arca, van egy kis haja (ha hosszú, még szebb), nem nyúzott, nem lázas, nem kiütéses. Az ő szavaikat idézve: „Olyan rőndös méret. Szép, kerek arca lögyön, tiszta lögyön, ez a szép gyereök. Szép nagy lögyön.” Ha valakinek kopasz gyereke született, tréfásan mondták neki, hogy „biztosan tököt loptál vele, mert kopasz”. Ha göndör hajú az újszülött, arra azt mondták: „bodor, biztos subán csináltatok”.

Az újszülött első fürdetéséhez Makón már nem fűződnek olyan gazdag, mágikus jellegű szokások, amelyekről falvakban még most is lehet hallani. Általánosan ismert hiedelem, hogy ha a gyerek fürösztés közben összeszorítja a kezét, akkor szűkmarkú, fősvény lesz felnőtt korában. Néhány esetben hallottam arról, hogy amikor a bába megfürösztötte a babát, megfogta a két kis lábát, felemelte és rácsapkodott a kis fenekére, miközben azt mondta, hogy „nagyra nőjjél” vagy „nagyot nőjjél! Ákkora légy, mint apád!”

Az újszülött szép fejformájának kialakítására – mint egyik legidősebb adatközlőm emlékezett rá – a bába néhány napig „lapítgatta” a gyerek fejét, hogy „ne lögyön högyös a feje, hanem kerekődjön”.